

SINTAKSISNING ÓRGANISH OBYEKTI VA GAP NAZARIYASI

Ochilova Munira

Andijon davlat Pedagogika institutining
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
yónalishi 304-guruh talabasi

ARTICLE INFO

Received: 26th January 2024
Accepted: 26th January 2024
Online: 26th January 2024

KALIT SO'ZLAR

Grammatika, tilshunoslik,
tipologiya, lingvokulturologiya,
qo'shma.

ANNOTATSIYA

O'zbek tilida qo'shma gaplar tadqiqiga bag'ishlangan G.Abdurahmonovning ishini ko'rsatishimiz lozimdir. Jumladan, olim qo'shma gaplarni mazmun jihatdan quyidagi guruhlarga bo'lib chiqadi: aniqlovchi, ega, kesim, payt, o'rin, sabab, shart, maqsad, to'siqsiz, natija, ravish, qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplar. O'z navbatida, qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplar uchga bo'linadi: chog'ishtirish, o'xshatish, miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar. G.Abdurahmonov qo'shma gaplarning 15 turini izohlaydi.

Gap barcha tillarda grammatikaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Gap turlarining o'rganilishiga, gap tadqiqi bilan bog'liq muammolar va turli tillarda gaplarning taqqoslash va qiyoslash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuning uchun turli oila va guruhlarga mansub tillardagi gaplarni va ularning turlarini qiyoslash va farqlash bugungi kun dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda gaplar tishunoslikning turli yo'nalishlarida o'rganilib kelmoqda, jumladan, kontrastiv tilshunoslik, areal tilshunoslik, qiyosiy tipologiya, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va pragmatik tilshunoslik. Albatta, tilshunoslikning har bir yo'nalishida gaplar va ularning muammolarini tahlil qilish yangicha yondashuvlarni va usullarni talab qiladi. Shuning uchun, gaplarning asosiy til birligi sifatida alohida o'rganish mavzusi diqqatga sazovordir. O'zbek tili sodda gap sintaksisning takomillashuvida B.O'rinboyevning "Hozirgi o'zbek tilida vokativ kategoriya", N.Mahmudovning "O'zbek tilidagi sodda gaplarda mazmun va shakl assimetriyasi" monografiyalari ahamiyatli bo'ldi. O'zbek tili qo'shma gap sintaksisi shakllanishida akademik G.Abdurahmonov va M.Askarovlarning xizmati kattadir. O'zbek tili qo'shma gaplarning tadqiqiga bag'ishlangan "Hozirgi zamon o'zbek tilida ergashgan qo'shma gaplarning sostavi" asari bilan o'zbek tilida qo'shma gaplar alohida tadqiq qilinishni boshladilar. 1955 yilda F.Kamol "Qo'shma gaplarga doir masalalar" kitobini nashr etdi va unda qo'shma gaplarning maqomi, ularning tasnifi haqida dastlabki ma'lumot berdi.

O'zbek tilida qo'shma gaplar tadqiqiga bag'ishlangan G.Abdurahmonovning ishini ko'rsatishimiz lozimdir. Jumladan, olim qo'shma gaplarni mazmun jihatdan quyidagi guruhlarga bo'lib chiqadi: aniqlovchi, ega, kesim, payt, o'rin, sabab, shart, maqsad, to'siqsiz, natija, ravish, qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplar. O'z navbatida, qiyoslash ergash gapli qo'shma

gaplar uchga bo'linadi: chog'ishtirish, o'xshatish, miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar. G.Abdurahmonov qo'shma gaplarning 15 turini izohlaydi.

G.Abdurahmonov bog'lovchisiz qo'shma gaplar va komponentlarning biriktiruvchi bog'lovchilar, bog'lovchisiz qo'shma gaplar va ularning komponentlarining sabab, natija, shart kabi mazmun munosabatlari, murakkab qo'shma gaplar va uning turlari bo'yicha masalalarni atroflicha talqin etdi. Professor G.Abdurahmonov qo'shma gaplar nazariyasi va ular bilan bog'liq masalalarni chuqur o'rganib, hattoki, xorij mutaxassisleri e'tibor bermagan masalalarga e'tibor qaratdi. Misol tariqasida, uyushiq kesimli gaplar haqida shunday ta'rif beradi: "Sodda va qo'shma gaplarni farqlashda qiyinchilik tug'diradigan holat shundan iboratki, ba'zi bir sintaktik konstruktsiyalarning tarkibida faqat bir ega — sub'yekt bo'lishiga qaramay, qo'shma gap sanaladi, chunki bu xil konstruktsiyani tashkil etgan qismlarning ham Grammatik, ham semantik jihatdan o'ziga mustaqil ekanligi ko'rinib turadi; bu xil konstruktsiyani tashkil etgan qismlarning har biri ma'lum fikr tugalligini ifodalaydi, ularning predikativlik va modallik xususiyatlari bo'ladi".

Qo'shma gaplarning o'rganilishi L.Asqarovaning ishlarida qo'shma gaplarning o'rganilishi davom ettirildi. Olima qo'shma gaplarni bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz kabi turlarga ajratadi. G.Abdurahmonov tomonidan tavsiya berilgan qo'shma gaplarning turlarini qiyoslab va chog'ishtirib o'rgandi. Shuningek, A.Berdaliyev qo'shma gaplar sintaksisi sohasiga tizimli tilshunoslikning o'xshashlik (paradigmatika), sintaktik ziddiyatlar (oppozitsiya) kabi tushunchalarni olib kirdi. Lekin A.Berdaliyevning ishida qo'shma gaplarning ajratilish va tasniflash masalalari qo'yilmagan. Mazkur masala G.Abdurahmonov, M.Asqarova va N.Turniyozovlarning ishlarida ko'rinadi.

Hozirgi kunda qo'shma gaplar nazariyasi keng o'rganilmoqda. Jumladan, professor G.Hoshimov qo'shma gaplarni hajm jihatdan tadqiq qilish alohida ahamiyatga egaligini ifodalaydi. Olim qo'shma gaplarni quyidagi turlarga bo'lib chiqadi: politaksema o'z navbatida kollotaksema (collotaxeme), parataksema (parataxeme), gipotaksema (hypotaxeme), gipertaksema (hypertaxeme), supertaksema (supertaxeme), ultrotaksema (ultrataxeme), arxitaksema (architaxeme), sinkrotaksema (syncrotaxeme) larga bo'linadi. Qo'shma gaplarning tadqiqi ustida ko'plab olim-u olimalar, professorlar izlanishlar olib borgan va olib boryapti. Ko'rinib turibdiki, qo'shma gaplarni har tomonlama tadqiq etish nihoyatda dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyot:

1. Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980.
2. Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980.
3. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка)//Исследования по русской грамматике. — М. 1975– С.154. Хошимов. Г.